

RADOSŁAW SAJNA-KUNOWSKY

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

r.sajna@ukw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4279-450X

Hiszpańska wojna domowa — nowe spojrzenie na pierwsze starcie totalitaryzmów i propagandę zwaśnionych obozów

Recenzja: Antony Beevor, *Walka o Hiszpanię 1936–1939*.
Pierwsze starcie totalitaryzmów, przeł. Hanna Szczerkowska,
Wydawnictwo Znak, Kraków 2023, ss. 628.

Słowa kluczowe: autorytaryzm, faszyzm, Franco, Hiszpania, komunizm, nazizm, propaganda, totalitaryzmy, wojna domowa

THE SPANISH CIVIL WAR: A NEW LOOK AT THE FIRST CLASH OF TOTALITARIANISMS AND THE PROPAGANDA OF THE WARRING CAMPS

Abstract

The reviewed book by the British historian Antony Beevor (born in 1946) is a comprehensive work on the Spanish Civil War (1936-1939). It adds new details to the rich literature of the subject, paying particular attention to, among others, the intervention of the totalitarian regimes of Europe at that time, i.e. German Nazis, Italian fascists and Soviet communists. An important aspect discussed in the book is the propaganda (internal and external) used by both warring camps. The monograph is neutral — in some fragments one can even notice “symmetrical” treatment of both sides of the conflict, e.g. in the case of atrocities committed. This review article also cites other sources from the extensive literature on the subject.

Keywords: authoritarianism, civil war, communism, fascism, Franco, Nazism, propaganda, Spain, totalitarianisms

Brakowało do tej pory na polskim rynku wydawniczym tak obszernego i szczegółowego opracowania naukowego na temat wojny domowej w Hiszpanii (1936–1939), nazywanej często preludium drugiej wojny światowej albo — jak w polskim tytule monografii Antony’ego Beevora — „pierwszym starciem totalitaryzmów”¹. W roku 2015 ukazała się wprawdzie obszerna książka Tadeusza Zubińskiego *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*², lecz był to esej historyczny pisarza zainteresowanego tym iberyjskim państwem oraz jego historią, a nie naukowa rozprawa. Przetłumaczone na język polski dzieło Antony’ego Beevora natomiast ma charakter naukowy i doskonale wypełnia lukę będącą w Polsce powodem wielu uproszczeń, mitów czy nadinterpretacji w dyskusjach na temat hiszpańskiego konfliktu, w który zaangażowały się reżimy totalitarne ówczesnej Europy. Autor zarysowuje genezę, a potem w szczegółowy sposób opisuje wydarzenia hiszpańskiej wojny domowej, by zakończyć wywód przedstawieniem jej konsekwencji, czyli tworzeniem nowego niedemokratycznego reżimu — tak zwanego frankizmu. Już we wstępie zauważa, że uproszczeniem jest traktowanie tej wojny jako „starcia lewicy z prawicą”. Powstały bowiem, jak podaje:

jeszcze dwie inne osie konfliktu: z jednej strony centralizm państwowy, z drugiej — niepodległość regionów, oraz z jednej — autorytaryzm, z drugiej — wolność jednostki. Nacjonalistyczne siły prawicy były o wiele bardziej jednolite, ponieważ z niewielkimi tylko wyjątkami łączyły trzy spójne skrajności: prawicowość, centralizm i autorytaryzm jednocześnie. Republika stanowiła poza tym tygiel nieprzystawalności i wzajemnych podejrzeń: centraliści i zwolennicy autorytaryzmu, a szczególnie komuniści, pozostawali w opozycji do zwolenników regionalizmu i libertarian³.

Problem hiszpańskiej wojny domowej 1936–1939 jest ważny dla zrozumienia nie tylko Hiszpanii i reżimu frankistowskiego, lecz także historii całej Europy (i świata), w tym europejskich totalitaryzmów. O hiszpańskiej wojnie domowej pisano już w polskich opracowaniach naukowych poświęconych historii Hiszpanii, jak choćby w dziele Tadeusza Miłkowskiego i Pawła Machcewicza, którzy uważali, że jednym z paradoksów tej wojny było:

to, że bunt wojskowych, mający zapobiec groźbie rewolucji, stał się jej detonatorem, prowadząc do wielkiego społecznego wybuchu, niezwykle gwałtownego i radykalnego, w obrębie XX-wiecznych europejskich ruchów rewolucyjnych porównywalnego chyba tylko z sytuacją w Rosji lat 1917–1918⁴.

¹ Tytuł oryginalny dzieła to *The Battle for Spain. The Spanish Civil War 1936–1939*, a pierwsza wersja ukazała się w 1982 roku. Hiszpańska edycja wyszła w 2005 roku, a w kolejnych latach ukazywały się wydania w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych, Norwegii, we Francji, w Niemczech, Portugalii, we Włoszech, w Finlandii, Danii, Szwecji, Holandii, Brazylii, Polsce, Grecji i Korei Południowej, zob.: <https://www.antonybeevor.com/book/the-battle-for-spain-%e2%80%a8the-spanish-civil-war-1936-1939/> (dostęp: 18.07.2023).

² T. Zubiński, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Poznań 2015.

³ A. Beevor, *Walka o Hiszpanię 1936–1939. Pierwsze starcie totalitaryzmów*, przeł. H. Szczerkowska, Kraków 2023, s. 23–24.

⁴ T. Miłkowski, P. Machcewicz, *Historia Hiszpanii*, Wrocław 1998, s. 369.

Oczywiście monografie na temat najnowszej historii Europy nie mogły pominąć hiszpańskiej wojny domowej, a na okładce dzieła Antoniego Czubińskiego *Europa XX wieku*⁵ pojawił się nawet detal ze słynnego obrazu Pabla Picassa *Guernica*. Oczywiście w tym i innych opracowaniach odnaleźć można jedynie skrótowe opisy tej wojny, choć warto zauważyć, że czasami mają one charakter faktograficzny, a czasami są światopoglądowo nieneutralne. Paweł Skibiński zauważa:

Trudności, jakie nastrocza analiza zagadnień związanych z hiszpańską wojną domową, wynikają, po pierwsze, z silnie zideologizowanego dyskursu na jej temat. Wielu komentatorów i badaczy nie cofa się przed nieścisłościami w swoich wywodach, a niekiedy nawet przed jawnymi fałszerstwami. Po drugie, dodatkową niedogodność stanowi także bardzo złożona materia samego zagadnienia, w której krzyżują się i nakładają na siebie zarówno zjawiska o znaczeniu uniwersalnym lub przynajmniej ogólnoeuropejskim, jak i te, które wynikają z lokalnej specyfiki hiszpańskiej⁶.

Ideologiczny dyskurs dominuje najczęściej w przypadku opracowań hiszpańskich autorstwa badaczy, którzy sami (lub ich przodkowie) reprezentowali jedną lub drugą stronę konfliktu (trzeciej — neutralnej — w zasadzie nie było). Juan Miguel Baquero, który zajmuje się pamięcią historyczną i prawami człowieka, nie kryje, że jego pradziadek — jako republikanin i mason — był ofiarą egzekucji za swoje poglądy, a dziadek był siłą wciągnięty do wojsk rebeliantów. Dzieło Baquero *El País de la desmemoria. Del genocidio franquista al silencio interminable*⁷ (tłumacząc na polski: „Państwo niepamięci. Od ludobójstwa frankistowskiego do niekończącej się ciszy”) nie pozostawia złudzeń co do stosunku autora do wydarzeń wojny i frankizmu. Dodajmy, że prolog do tej książki napisał znany sędzia Baltasar Garzón, związany z hiszpańskimi socjalistami, który oskarżał po latach nieżyjącego już generała Francisco Franco i jego współpracowników o zbrodnie przeciwko ludzkości. Do problemu pamięci historycznej wraca też historyk i specjalista w zakresie dziennikarstwa i informacji José María Calleja w dziele poświęconym Dolinie Poległych (*Valle de los Caídos*), która stała się monumentem na cześć ofiar hiszpańskiej wojny domowej, a przy okazji na cześć samego generała Franco. Nazywając to symboliczne miejsce „parkiem tematycznym frankizmu”, apeluje o przemienienie go w prawdziwe miejsce pamięci, wyjaśniające brutalność dyktatury, metody represji, by nie służyło nadal jako „certyfikat triumfu dyktatora”⁸. Problem wzbudza cały czas dyskusje polityczne, co doprowadziło w końcu do przeniesienia miejsca pochówku Franco z Doliny Poległych na jeden z madryckich cmentarzy — na różne sposoby komentowały to

⁵ A. Czubiński, *Europa XX wieku*, Poznań 2000; fragmenty dotyczące hiszpańskiej wojny domowej na s. 141–144.

⁶ P. Skibiński, *Przyczyny wojny domowej w Hiszpanii 1936–1939*, [w:] *Franco i Salazar. Europejscy dyktatorzy*, red. M. Słęcki, B. Szklarski, Warszawa 2012, s. 41.

⁷ J.M. Baquero, *El País de la desmemoria. Del genocidio franquista al silencio interminable*, Barcelona 2019.

⁸ J.M. Calleja, *El Valle de los Caídos*, Barcelona 2018, s. 220.

między innymi najważniejsze hiszpańskie dzienniki opiniotwórcze, zależnie od poglądów promowanych na ich łamach⁹.

Inne spojrzenie można odnaleźć w dziele historyka Javiera Tussella (który politycznie związany był z hiszpańską chrześcijańską demokracją, stąd łagodniejsza krytyka Franco) poświęconym okresowi frankizmu i transformacji demokratycznej. We wstępie zauważył on, że jeśli istnieje przełomowa cezura w historii Hiszpanii, to właśnie jest nią koniec wojny domowej¹⁰. Trudno uznać za neutralne reportaże z hiszpańskiej wojny domowej słynnych i zaangażowanych (po stronie republikańskiej) pisarzy, jak Ernest Hemingway czy George Orwell, który swój *Homage to Catalonia* („Hołd Katalonii”) zaczął też od podkreślenia istoty tego „momentu” historii, twierdząc, że dla pokolenia młodych ludzi całej Europy przełomowym wydarzeniem lat trzydziestych XX wieku była hiszpańska wojna domowa¹¹. Jednoznaczne w swoim przekazie są opracowania poświęcone w tym kontekście nie tylko Katalonii, lecz też Krajowi Basków (które nie od dziś opierają się tendencjom autorytarnym i centralistycznym), zwłaszcza bombardowaniu Guerniki, czyli symbolicznej stolicy Basków¹².

Na tle mniej lub bardziej jednostronnych opracowań na temat hiszpańskiej wojny domowej wybija się dzieło Stanleya G. Payne’a, profesora historii z Uniwersytetu Wisconsin-Madison, wydane w 2019 roku w Hiszpanii pod tytułem *La revolución española (1936–1939)*, gdzie w tytule mowa o „rewolucji hiszpańskiej”¹³. W monografii tej mowa jest o różnych aspektach wojny, począwszy od istoty współczesnych wojen domowych, poprzez kwestie religijne, polityczne, międzynarodowe, nacjonalizm kataloński i baskijski, aż po polityczną manipulację tą wojną w XXI wieku. W końcowych słowach książki Payne zauważa, że w aktualnej epoce „postprawdy” i polityki tożsamościowej historia jest upolityczniana i zniekształcana w prawie wszystkich państwach Europy, ale nigdzie tak bardzo, jak właśnie w Hiszpanii¹⁴. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę także na dzieło Alberto Peny Rodrígueza, który ukazuje alians „faszyzmu iberyjskiego” przeciwko Hiszpanii republikańskiej. Zwraca przy tym uwagę na kwestie dyplomacji, prasy i propagandy, która — jak podaje w pierwszych zdaniach książki — od pierwszej wojny światowej stała się kluczowym instrumentem wsparcia spraw politycznych i wojskowych¹⁵.

⁹ Zob. R. Sajna-Kunowsky, *Echa frankizmu we współczesnej Hiszpanii — ekshumacja zwłok generała Franco w hiszpańskiej prasie*, [w:] *Narracje historyczne we współczesnym świecie*, red. K. Garczewski, A. Garczewska, Bydgoszcz 2021, s. 205–215.

¹⁰ J. Tussell, *Dictadura franquista y democracia 1939–2004*, Barcelona 2010, s. 11.

¹¹ G. Orwell, *Homage to Catalonia*, London 1989, s. V.

¹² Zob. W.L. Smallwood, *The Day Guernica Was Bombed: A Story Told by Witnesses and Survivors*, Gernika-Lumo 2012.

¹³ S.G. Payne, *La revolución española (1936–1939). Un estudio sobre la singularidad de la Guerra Civil*, Barcelona 2019.

¹⁴ *Ibidem*, s. 376.

¹⁵ A. Pena Rodríguez, *Salazar y Franco. La alianza del fascismo ibérico contra la España republicana: diplomacia, prensa y propaganda*, Gijón 2017, s. 11.

W monografii Antony'ego Beevora nie mogło oczywiście zabraknąć kwestii propagandy i innych aspektów, które pojawiły się we wcześniejszych opracowaniach. Nasuwa się jednak pytanie, czy jego dzieło wnosi coś nowego do badań nad wojną domową oraz autorytaryzmem w Hiszpanii. W odpowiedzi na to pytanie warto podkreślić trzy walory dzieła. Po pierwsze: ogrom szczegółów, które wzbogacą zapewne wiedzę każdego zainteresowanego problemem. Po drugie: neutralny charakter dzieła, w którym żadna ze stron nie jawi się jako moralny „zwycięzca”, a jedynie jeden obóz staje się zwycięzcą w sensie militarnym. Po trzecie: zwrócenie szczególnej uwagi na „pierwsze starcie totalitaryzmów” oraz kwestie propagandy, która dla każdego reżimu totalitarnego czy autorytarnego ma kluczowe znaczenie.

Monografia Beevora podzielona została na siedem części. Pierwsza to geneza wojny — począwszy od rozdziału pierwszego, zatytułowanego „Hiszpania bardzo katolickich królów”, a skończywszy na rozdziale piątym „Śmiertelny paradoks”. Na kilkudziesięciu stronach tej części zarysowano historię Hiszpanii (w należyтым skrócie, rzecz jasna), w tym wcześniejsze autorytarne i demokratyczne rządy, oraz ukazano podziały w hiszpańskim społeczeństwie, które doprowadziły do wybuchu wojny domowej. Wydaje się wręcz, że była ona nieunikniona, ponieważ atmosfera nienawiści wytworzona przez różne podmioty walczące o władzę w Hiszpanii w latach trzydziestych XX wieku, a inspirowane często totalitaryzmami ówczesnej Europy, nie mogła przynieść pokojowych rozwiązań. Niezwykle upraszczające twierdzenie, że wojna była efektem zamachu stanu generała Franco, nie ma żadnego uzasadnienia w faktach, zwłaszcza że ten późniejszy dyktator przejął przywództwo obozu zwanego „nacionalistami” dopiero na pewnym etapie wojny, co wykazuje autor omawianego dzieła. Podważać można też twierdzenie, że dokonano zamachu w stosunku do demokratycznego rządu, który gwarantował swobody obywatelskie i wolność jednostek. Jak zauważa Beevor w końcowych zdaniach pierwszej części książki: „Bunt nacionalistów był powstaniem nie tyle przeciwko legalnie wybranemu rządowi, ile przeciwko całkowitemu bezrządowi”¹⁶. Zanim doszło do rebelii dochodziło do różnych rozruchów, wypowiedzi publicznych pełnych nienawiści i gróźb (z różnych stron) oraz morderstw, zaś kluczową dla rozwoju wydarzeń ofiarą był José Calvo Sotelo — przywódca prawicowej opozycji w Kortezach (hiszpańskim parlamencie). „Ludzie, którzy wkrótce zaczęli określać siebie mianem »nacionalistów«, do końca obstawali przy tym, że zamordowanie Calva Sotela dopełniło miary”¹⁷ — pisze Beevor.

Część druga dzieła, zatytułowana „Wojna dwóch Hiszpanii”, ukazuje pierwsze działania rebelii i zderzenie dwóch wizji Hiszpanii — tradycyjnej, katolickiej i autorytarnej oraz lewicowo-liberalnej i w gruncie rzeczy antykatolickiej. 22 lipca, czyli niespełna dziesięć dni po zabójstwie Calva Sotela, generał Gon-

¹⁶ A. Beevor, *Walka o Hiszpanię...*, s. 94.

¹⁷ *Ibidem*, s. 93.

zalo Queipo de Llano (a nie generał Franco) ogłosił przez radio, że — jak podaje Beevor — „nie bawi się w politykę”, a jego celem jest „przywrócić porządek obalony przez obce siły, gdyż marksistowski konglomerat zniekształcił charakter Republiki”¹⁸. Autor ukazał dwie strony konfliktu w odniesieniu między innymi do popełnianych okrucieństw. W rozdziałach „Czerwony terror” i „Biały terror” zwrócił uwagę nie tylko na działania obu stron wobec przeciwników, lecz także na propagandę. Jak podaje: „Wojna domowa w Hiszpanii stanowiła magnes dla zagranicznych korespondentów, a okrucieństwa popełniane przez wroga były dla rzeczników prasowych obu stron doskonałym materiałem do mediów”¹⁹. Dalej zauważa: „Największe poruszenie za granicą, gdzie nie bardzo rozumiano polityczną rolę Kościoła w Hiszpanii, wywoływały ataki na duchowieństwo. Kościół katolicki był bastionem konserwatywnych sił, podstawą tego, co prawica określała jako hiszpańską cywilizację”²⁰. Autor opisuje zatem morderstwa księży i ataki na kościoły, ale też terror „nacionalistów”, próbując odróżnić prawdę od propagandowych kłamstw (z obydwu stron).

Tematyka propagandy pojawia się często na stronach omawianego dzieła, między innymi gdy mowa o obronie Alcázar w Toledo (lipiec–wrzesień 1936 roku), która „stała się najpotężniejszym źródłem nacjonalistycznej propagandy”²¹. Autor podkreśla przy tej okazji dalekowzroczność i przebiegłość generała Franco, który jednak na tym etapie był „jeszcze kimś niewiele ważniejszym niż *primus inter pares*”²². Dopiero 1 października 1936 roku „Franco został wprowadzony na urząd do komnaty tronowej generalicji w Burgos, z udziałem dyplomatycznych przedstawicieli Portugalii, Niemiec i Włoch”²³, czyli reżimów autorytarnych czy totalitarnych ówczesnej Europy, i objął całkowitą władzę w państwie (choć oczywiście obóz republikański ciągle uważał państwo za swoje). Przez następne 40 lat — jak podaje Beevor — „rocznica tego dnia miała być świętowana jako »Dzień Caudilla«”²⁴.

Tytuł trzeciej części książki brzmi jak oksymoron: „Międzynarodowa wojna domowa”, ponieważ zwrócono w nim szczególną uwagę na rolę innych państw w tej hiszpańskiej wojnie, a zwłaszcza reżimów totalitarnych, gdyż państwa demokratyczne (Francja, Wielka Brytania czy Stany Zjednoczone) wstrzymały się od interwencji. Autor zauważa:

Świat oczekiwał wyniku „rozstrzygającej bitwy” między siłami postępu a siłami reakcji czy też pomiędzy cywilizacją a czerwonym barbarzyństwem, zależnie od punktu widzenia. Liberalowie oraz lewica uważali, że międzynarodowy faszyzm musi zostać pokonany w Madrycie,

¹⁸ *Ibidem*, s. 103.

¹⁹ *Ibidem*, s. 128.

²⁰ *Ibidem*, s. 129.

²¹ *Ibidem*, s. 181.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, s. 209.

²⁴ *Ibidem*.

zanim Europa pogrąży się w epoce lodowej totalitaryzmu, konserwatyści natomiast uznawali tę sytuację za szansę na pokonanie fali komunizmu²⁵.

Pojawiły się zatem brygady międzynarodowe, a wojna rozgrywała się też w powietrzu. Autor opisuje między innymi ważną bitwę o Madryt, ale stosunkowo niewiele znajdziemy w książce o nalotach niemieckiego nazistowskiego Legionu Condor na baskijską Guernicę. Choć to wydarzenie miało ogromne znaczenie propagandowe i symboliczne, a rozgłos dał mu między innymi Pablo Picasso swoim znanym dziełem, to z punktu widzenia całej wojny domowej był to jedynie epizod, niekoniecznie ważniejszy od innych tego typu zdarzeń — tak wynikać może z lektury omawianej książki.

Czwarta część książki nosi tytuł „Wojna światowa *per procura*”, co dobrze oddaje istotę hiszpańskiej wojny domowej w perspektywie dalszych wydarzeń w Europie. Co szczególnie istotne, opisano szczegółowo zaangażowanie w tę wojnę nazistowskich Niemiec, faszystowskich Włoch oraz komunistycznego ZSRR. Pojawiły się też w książce w tym kontekście akcenty polskie, w tym postać generała Karola „Waltera” Świerczewskiego — komunisty, który między innymi kierował XIV Brygadą Międzynarodową, choć niekoniecznie skutecznie²⁶. Istotne znaczenie miała wojna na północy Hiszpanii, opisana w rozdziale dwudziestym. Mowa jest nie tylko o Guernice, lecz także o innych działaniach w Kraju Basków i sąsiednich regionach. Rozdział dwudziesty pierwszy zaś nosi tytuł „Propaganda wojenna i intelektualści” — taki jest też temat tego ciekawego fragmentu książki, w którym autor wyjaśnia:

Nacjonałści przekonywali, że reprezentują sprawę chrześcijaństwa, porządku i cywilizacji zachodniej, przeciwstawiających się „azjatyckiemu komunizmowi”. [...] Rząd republikański z kolei nadmiernie upraszczał sprawę, twierdząc, że był wybrany legalnie w lutym 1936 roku, a potem został zaatakowany przez reakcyjnych generałów wspomaganych przez dyktaturę Osi²⁷.

Propaganda sięgała oczywiście daleko poza granice Hiszpanii, a linie podziału w tej ideologicznej też wojnie znalazły przedłużenie w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych czy w sąsiedniej Francji. Zagraniczna prasa katolicka i konserwatywna popierała rebelię, potępiając „antyklerykalizm Republiki, profanowanie kościołów i zabijanie księży”²⁸, natomiast prasa liberalna czy lewicowa stawiała po stronie republikanów. Autor książki podaje konkretne tytuły prasowe czy nazwiska intelektualistów, którzy stawali po jednej lub drugiej stronie w tej hiszpańskiej wojnie o zasięgu światowym.

W części piątej mowa jest o „napięciach wewnętrznych”, a więc o walkach o władzę, konfliktach wewnątrz zwaśnionych obozów, bitwie o Brunete (okolice Madrytu), wojnie w Aragonii oraz — konsekwentnie — o zaangażowaniu reżi-

²⁵ *Ibidem*, s. 255.

²⁶ *Ibidem*, s. 278.

²⁷ *Ibidem*, s. 331–332.

²⁸ *Ibidem*, s. 333.

mów totalitarnych, w tym o stosowaniu nazistowskich oraz sowieckich metod działania (w tym torturach sowiecko-republikańskiego kontrwywiadu NKWD SIM). Część szósta z kolei to „Droga do klęski” — taki tytuł podpowiada, że chodzi o końcową fazę wojny, ale ta „droga” trwała — według wizji Beevora — od grudnia 1937 roku, czyli od bitwy o Teruel (Aragonia). Kiedy 15 kwietnia następnego roku wojska „nacionalistów” zajęły nadmorskie miasto Vinaròs, stworzyły korytarz oddzielający Katalonię od reszty Hiszpanii. Beevor pisze: „Nacionaliści wierzyli, że wkrótce nastąpi koniec ich krucjaty, ponieważ »zwycięski miecz Franco przeciął na pół Hiszpanię okupowaną przez czerwonych«”²⁹. Kolejne fragmenty mówią już o „końcu nadziei na pokój”, zaś rozdział trzydziesty zatytułowany został okrzykiem „*Arriba España!*” („W górę, Hiszpanio!”), czyli cytatem z przemówienia generała Franco. *Caudillo*, czy też *Generalissimus*, przyjmował przysięgi lojalności od kolejnych ministrów, a jego portrety pojawiały się na zwycięskich pochodach. Kolejne rozdziały mówią o bitwie nad Ebro, upadku Katalonii, wreszcie upadku Republiki. Autor szczegółowo opisał nie tylko kolejne akty tej ostatniej fazy wojny, lecz także zarysował kontekst międzynarodowy, w tym reakcje państw totalitarnych czy postawy Francji i Wielkiej Brytanii (które uznały rząd „nacionalistów”).

Ostatnia część dzieła, zatytułowana „*Vae Victis!*” (łac. „Biada zwyciężonym!”), poświęcona jest już konsekwencjom wojny, represjom wobec przegranych, ale też obrazuje zwycięzcę „krucjaty”, który stworzyć miał nowy reżim, zwany frankizmem:

W swym zwycięskim boju z marksistowską hydrą Franco walczył zarówno z przeszłością, jak i terażniejszością: przeciwko wiekowi XIX, zatrutemu liberalizmem, przeciw wiekowi XVIII, który zrodził oświecenie i wolnomularstwo, a także przeciwko klęskom XVII stulecia. Jedyne we wcześniejszych epokach mógł znaleźć *Caudillo* korzenie wielkiej zjednoczonej Hiszpanii, Hiszpanii Ferdynanda i Izabeli³⁰

— pisze Beevor. Mowa też jest o lawirowaniu Franco w trakcie drugiej wojny światowej. Gdy nazistowskie Niemcy napadły na Polskę, nakazał neutralność obywatelom Hiszpanii³¹ — przypomina Beevor — ale dalej czytamy: „Wojna domowa w Hiszpanii, co rząd nazistowski dostrzegł już na samym początku, stwarzała doskonale możliwości jako poletko doświadczałne dla nowego uzbrojenia i taktyki”³². Autor przypomniał też stawiane w powojennych dyskusjach pytanie, czy interwencja zagraniczna była rozstrzygająca, oraz powrócił do kwestii Komitetu Nieinterwencji, zainspirowanego przez neutralnych wówczas Brytyjczyków. Zadaje też pytanie, jakie byłyby skutki zwycięstwa Republiki, przypominając determinację komunistów, by eliminować swoich lewicowych sojuszników.

²⁹ *Ibidem*, s. 443.

³⁰ *Ibidem*, s. 538.

³¹ *Ibidem*, s. 553.

³² *Ibidem*, s. 568.

Nie ulega wątpliwości, że lektura książki Antony’ego Beevora daje niemalże kompletny obraz hiszpańskiej wojny domowej jako „pierwszego starcia totalitaryzmów”, pozbawiony uproszczeń, które mogły mieć wpływ na dyskurs polityczny nie tylko w tym iberyjskim państwie. Co istotne, autor nie wybiela żadnej ze stron konfliktu, raczej ukazuje ciemne oblicze wszystkich zaangażowanych w tę wojnę. Nie ma w tej książce pozytywnych bohaterów. Kościół katolicki pokazany jest nie tylko jako ofiara (choć ostateczny zwycięzca wojny wraz z Franco), lecz także jako zaangażowany uczestnik wydarzeń, stojący po jednej stronie barykady. Wyjątkiem jest część duchowieństwa baskijskiego, stojąca po stronie Republiki gwarantującej Baskom pewien zakres autonomii — w kontraście do autorytarnego centralizmu „nacjonalistów”, o czym też mowa jest w omawianej monografii. Choć niektóre fragmenty książki mogą być nurzące ze względu na szczegółowe opisy działań militarnych (a jednocześnie fascynujące dla miłośników takiej właśnie prozy), całe dzieło można uznać za interesujące, zwłaszcza z punktu widzenia zderzenia totalitaryzmów i narodzin tak zwanego frankizmu. Szczególnie ciekawe są też wątki poświęcone propagandzie, wszak mowa o okresie, gdy nabierała ona szczególnego znaczenia (dzięki rozwojowi mediów masowych) w życiu politycznym i w trakcie działań wojennych. Warto jeszcze dodać, że dzieło zawiera bogatą bibliografię, indeks nazwisk oraz zestawienie partii politycznych, ugrupowań i organizacji zaangażowanych w wojnę (z krótkimi opisami). Dodatkowym walorem książki są mapy oraz kilkadziesiąt czarno-białych zdjęć, na których odnaleźć można nie tylko generała Franco (między innymi w towarzystwie Hitlera) i inne ważne postaci wspomniane w książce, lecz także obrazy wojny z perspektywy zwykłych żołnierzy czy cierpiącej ludności cywilnej.

Bibliografia

- Baquero J.M., *El País de la desmemoria. Del genocidio franquista al silencio interminable*, Barcelona 2019.
- Beevor A., *Walka o Hiszpanię 1936–1939. Pierwsze starcie totalitaryzmów*, przeł. H. Szczerkowska, Kraków 2023.
- Calleja J.M., *El Valle de los Caídos*, Barcelona 2018.
- Czubiński A., *Europa XX wieku*, Poznań 2000.
- Miłkowski T., Machcewicz P., *Historia Hiszpanii*, Wrocław 1998.
- Orwell G., *Homage to Catalonia*, London 1989.
- Payne S.G., *La revolución española (1936–1939). Un estudio sobre la singularidad de la Guerra Civil*, Barcelona 2019.
- Pena Rodríguez A., *Salazar y Franco. La alianza del fascismo ibérico contra la España republicana: diplomacia, prensa y propaganda*, Gijón 2017.
- Sajna-Kunowsky R., *Echa frankizmu we współczesnej Hiszpanii — ekshumacja zwłok generała Franco w hiszpańskiej prasie*, [w:] *Narracje historyczne we współczesnym świecie*, red. K. Garczewski, A. Garczewska, Bydgoszcz 2021, s. 205–215.

- Skibiński P., *Przyczyny wojny domowej w Hiszpanii 1936–1939*, [w:] *Franco i Salazar. Europejscy dyktatorzy*, red. M. Słęcki, B. Szklarski, Warszawa 2012, s. 41–60.
- Smallwood W.L., *The Day Guernica Was Bombed: A Story Told by Witnesses and Survivors*, Ger-nika-Lumo 2012.
- Tussell J., *Dictadura franquista y democracia 1939–2004*, Barcelona 2010.
- Zubiński T., *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Poznań 2015.